

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Черниш М. О.

В умовах тотального реформування українського суспільства в сучасний період розвитку держави, у процесі якого основний акцент реформаторів спрямований на реальне втілення записаної в Конституції декларації про наявність в Україні правової держави, боротьба зі злочинами, що порушують громадський порядок загалом і різні його складові, набуває особливої значимості й актуальності.

Останнім часом в Україні відбувається суттєве загострення політично-соціальної кризи. Події, пов'язані з протестними акціями, використовуються певними внутрішніми та зовнішніми силами, що мають на меті подальшу дестабілізацію життя нашої країни у своїх власних цілях. Непоодинокими стали випадки масових заворушень, втручання в роботу державних і правоохоронних органів; відбуваються захоплення будівель державної та комунальної власності; набули широкого розповсюдження прояви вандалізму та екстремізму, значно збільшилась кількість хуліганських дій.

Сказане пояснює актуальність наукового дослідження історичних передумов і досвід виникнення відповідної кримінально-правової заборони в правовому просторі нашої держави.

Ступінь наукової розробленості теми дослідження не можна охарактеризувати однозначно. З одного боку, неможливо не відзначити різноманітність наукових та інших джерел, присвячених проблемі забезпечення громадського порядку, а з іншого, - ця проблема залишається не до кінця вивченою з урахуванням сучасних реалій забезпечення правопорядку й підтримки стійкого стану держави.

Дослідженням окремих аспектів проблеми охорони громадського порядку в різні часи присвячені праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: Г.А. Аванесова, П.П. Андрушка, Ю.М. Антоняна, М.М. Бабаєва, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.В. Голіни, П.Ф. Гришаніна, Н.О. Гурорової, І.М. Даньшина, С.Ф. Денисова, О.М. Джужі, В.Т. Дзюби, А.І. Долгової, О.О. Дудорова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.М. Ігнатова, М.І. Коржанського, М.В. Корнієнка, В.М. Кудрявцева, В.В. Кузнецова, В.М. Куца, Н.Ф. Кузнецової, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, П.П. Михайленка, А.А. Музики, В.О. Навроцького, Р.П. Олійничука, В.І. Осадчого, Г.І. Піщенко, А.В. Савченка, В.М. Смітєнка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, Н.М. Ярмиша, С.С. Яценка та ін.

Метою статті є вивчення основних тенденцій історичного розвитку інституту кримінально-правової охорони громадського порядку.

Генезису кримінальної відповідальності присвячені праці В.К. Грищука, М.Й. Коржанського, П.Л. Фріса. На нашу думку, є слушною думка професора В.К. Грищука, який зазначає, що історія української кримінально-правової науки залишається зовсім невивченою [1, 8]. Професор М.Й. Коржанський висловив більш радикальну думку: "... історія кримінального законодавства України дуже бідна, її майже немає" [2, 8]. Однак це не завадило

відомому вченому визначити періоди розвитку вітчизняного кримінального права, що пов'язані з дією окремих історичних правових пам'яток минулого: Руської Правди, Статуту князівства Литовського, Зерцала Саксонського, Магдебурзького права, акту "Порядок", Прав та установ Малоросії, КК УРСР 1922, 1927 і КК УРСР 1960 рр. тощо.

Ця проблема ускладнюється й тим, що, як справедливо зазначив П.Л. Фріс, в юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже, й історії вітчизняного кримінального законодавства, тому науковцям значною мірою слід звертатися до джерел російського походження [3, 65].

Найдавнішою пам'яткою законодавства, яка захищала громадський порядок, був звід законів Хамурапі, що складений за часів царювання Хамурапі - царя Вавилону у XVIII ст. до н.е.

В основу кримінально-правових уявлень авторів Законника Хамурапі було покладено ідею таліону: покарання є відплатою за провину, і тому воно має бути "рівним" злочину. Своєрідним вираженням таліона в Законнику Хамурапі було правило, відповідно до якого всі, хто обвинувачував помилково (наклепник), мав відповідати тією мірою, якою це загрожувало обвинуваченому: той, хто безпідставно обвинуватив іншого у вбивстві, повинен померти сам. Специфічним було покарання за образу: так, якщо син образив батька, то йому відрізали язика.

Ці та інші дослідження щодо зазначених часів свідчать про наявність звичаєвого права, яке захищало життя, честь і гідність членів роду, але більш конкретних матеріалів історія не зберегла.

Протягом всієї історії розвитку вітчизняного законодавства в ньому існували норми, що передбачають відповідальність за різні порушення громадського порядку, проте їх розгорнута система склалася в кінці XIX - початку XX століття.

Норми про відповідальність за ці злочини отримали значний розвиток у трьох різних законодавчих збірках: 1) Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. у ред. 1885 р. [4]; 2) Статуті про покарання, що накладаються світовими суддями 1864 р. [5]; 3) Кримінальному Уложенні 1903 року [6].

Аналіз юридичних та історичних джерел свідчить, що інститут кримінально-правової охорони громадського порядку виник ще в дореволюційному законодавстві, набув свого подальшого розвитку за радянських часів і остаточно як самостійна система сформувався за роки незалежності України. Норми, що захищали громадський порядок, не були відповідним чином сформульовані й систематизовані. Водночас і в тому вигляді, в якому існували в минулому, вони виконували дуже важливу регулятивну функцію.

В.В. Кузнецов за Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1885 р. і Кримінальним Уложенням 1903 р. злочини проти громадського порядку та моральності (у сучасному значенні) систематизує за

такими видами: злочини проти моральності, злочини проти віри, злочини проти громадського порядку [7, 10].

Насамперед слід зазначити, що в дореволюційному законодавстві існував цілий ряд статей, що регламентують відповідальність за різні види виступу натовпу, що протестує проти діяльності держави, її органів або посадових осіб, які виливалися в зіткнення з силами охорони правопорядку. Ці норми можна вважати прообразом статті про масові заворушення. Так, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. у редакції 1885 р. відділенні першому “Про бунт проти влади Верховної” глави 2 розділу 3 “Про злочини державні” передбачалася відповідальність за повстання скопом і змовою проти Государя і держави (ст. 249). При цьому рівні заходи покарання покладалися як “головним у тому винним, так і їх спільникам, підмовникам, підбурювачам, пособникам, попускателям, укривателям і недоносителям” [4]. У статті 251 і 252 Уложення передбачалося покарання для винних у складанні та розповсюдженні відозв до бунту чи явної непокори владі Верховної.

Крім того, у розділ четвертий “Про злочини і проступки проти порядку управління” були включені норми, що передбачають відповідальність за групові форми “опору розпорядженням уряду і непокору встановленим від онога владі”. Так, у статті 263 Уложення встановлювалося покарання за “явне проти влади урядом встановленої повстання з наміром або перешкодити оприлюдненню Найвищих указів, маніфестів, законів чи інших постанов уряду, або не допустити їх виконання, чи примусити ці влади до чого-небудь незгодним з їх боргом, якщо протидія такого роду вироблена озброєними людьми або супроводжується насильством або безладами. Якщо протидія такого роду вчинено хоча неозброєними людьми, проте з явним насильством і безладами, або ж навпаки збройними, хоча і без явного з їхнього боку насильства”, то відповідальність наступала за ст. 264 Уложення. За статтею 265 Уложення відповідальність слідувала, якщо цей злочин було скоєно “неозброєними людьми і без явних насильницьких з їхнього боку дій, але проте ж, для відновлення порядку начальству було необхідно вдатися до незвичайних заходів упокорення”.

У розділі другому “Про проступки проти порядку управління” Статуту про покарання, що накладаються світовими суддями, існували норми, які регламентували відповідальність за порушення громадського порядку численною групою осіб. Так, частина 2 ст. 30 Статуту передбачала відповідальність за непослух законним вимогам поліцейських або інших правоохоронців, а також волосних або сільських начальників, при відправленні ними посади при численному скупченні народу.

У розділі третьому Статуту “Про проступки проти благочиння, порядку і спокою” передбачалася відповідальність за різні види порушення порядку під час богослужіння (відділення перше), за порушення порядку й спокою в громадських місцях (відділення друге). Наприклад, за ч. 1 ст. 38 Статуту відповідальність наступала за порушення тиші, сварки, бійки та іншого роду буйство в публічних місцях. Якщо в цих порушеннях брала участь юрба людей, яка не розійшлася на вимогу поліції, то підвищена відповідальність наступала за ч. 2 ст. 38, а якщо довелося припинити безлад силою, без застосування зброї, то більш суворе покарання встановлювалося ч. 3 ст. 38 Статуту.

Особливий інтерес представляє стаття 134 першого відділення 11 глави Статуту, що описує діяння, яке, висловлюючись сучасною мовою, було скоєно з хуліганських

спонукань. Ця норма карала за нанесення образи дією без жодного приводу з боку скривдженого.

У Кримінальному Уложенні від 22 березня 1903 р. існували норми, що передбачають відповідальність за злочини проти громадського порядку, що здійснюються як одноособово, так і масою осіб (натовпом). Наприклад, за статтею 75 глави 2 “Про порушення огороджувальних віру постанов” залучалися до відповідальності особи за вчинення подібного правопорушення - непристойний крик, шум або інше безчинство, учинені в церкві, каплиці або такого, що перешкоджає відправленню громадського християнського богослужіння. Стаття 154 глави 6 “Про непокору владі” передбачала відповідальність за чинення “неповаги до влади вчиненням явно непристойного вчинку в урядовому або громадському встановленні”.

Стаття 262 глави 12 “Про порушення постанов, огороджуючих громадський спокій” Кримінального Уложення передбачала покарання для винного “в чиненні шуму, крику чи іншого безчинства в публічному місці або на громадських зборах, або хоча і поза них, але з порушенням громадського спокою або порядку”. У цій же статті була передбачена відповідальність за кваліфіковані види цього злочину: “учинення бійки, вчинення безчинств під час урочистого або похоронного ходу за участю натовпу” і т.п.

Стаття 280 глави 13 “Про порушення постанов про нагляд за громадською моральністю” передбачала покарання за публічне порушення благопристойності безсоромним вчинком або проголошенням безсоромних слів.

Крім цього, у Кримінальному Уложенні 1903 р. у ст. 120 глави 5 “Про смуту” встановлювалася відповідальність для винного в тому, що він не залишив публічного збіговиська після того, як поліцейські власті зажадали, щоб це скопище розійшлося.

Після революційних подій 1905 р. законодавець вважав за необхідне доповнити главу п’яту “Про смуту” Кримінального уложення 1903 р. низкою новел. Так, по продовженню Зводу законів 1909 р. ч. 1 ст. 121 карала винного в “участі в публічному скопище, що завідомо зібралися з метою висловити неповагу Верховній владі або осуд встановлених законами способу правління або порядку спадщини Престолу ...”

Стаття 122 Кримінального Уложення за своїм змістом найближча до сучасної нормі про масові заворушення. Згідно з частиною 1 ст. 122 карався “винний в участі в публічному скопище, яке, діючи з’єднаними силами учасників, учинило: 1) насильство над особистістю або викрадення, або пошкодження чужого майна, або вторгнення в чужі жилі будівлі чи інше приміщення, або замах на ці діяння, внаслідок спонукань, проїстекших з ворожнечі релігійної, племінної або станової, або з економічних відносин, або внаслідок, що порушують громадський спокій, чуток; 2) опір або примушування, статтями 142 або 145 передбачене. У частині 2 цієї ж норми встановлювалася відповідальність тому, хто влаштував або підмовив влаштувати таке збіговисько, а також учасника, що керував при вчиненні передбачених цією статтею діянь, або підбурював до їх вчинення або продовження, або уживши при вчиненні них зброю”.

Безсумнівним достоїнством цих норм було те, що в них диференціювалася відповідальність залежно від ролі особи у вчиненні злочину.

У період з 1905 по 1917 роки на тлі економічної й політичної кризи в країні спостерігалось значне зростання всіх видів правопорушень, стало відбуватися все більше зовні

невмотивованих, безглузких злочинів, нерідко тяжких за наслідками, які незабаром отримали назву “хуліганство”. За одними даними, вперше термін “хуліганство” був ужитий у статті популярного московського кореспондента Дионео, надрукованій у “Російському багатстві” [8, 9]. За іншими відомостями, названі слова спочатку згадувалися в наказі Петербурзького градоначальника фон Валя, який у 1892 році розпорядився вжити рішучих заходів проти “хуліганів”, які бешкетують у столиці, маючи на увазі при цьому зграї вуличних гвалтівників, що діяли тоді [9, 8].

Наукова громадськість не обійшла проблему боротьби з хуліганством своєю увагою. На засіданні російської групи Міжнародного союзу криміналістів, у Петрограді в 1914 році, відбулася вельми бурхлива дискусія про визначення кримінально-правового поняття хуліганства та внесення відповідних змін до закону. Але прийти до єдиної думки тоді не вдалося. Одні правознавці вважали, що хуліганство - це явище зовсім особливого типу, що вимагає спеціального законодавства [10, 9]. Інші юристи, навпаки, вважали неможливим зробити з хуліганства самостійне єдине кримінально каране посягання. Зокрема, О.М. Трайнін вважав логічною помилкою спробу дати кримінально-правове визначення хуліганства [11, 133].

Ці наукові дебати були перервані революційними подіями 1917 р. Після жовтневого перевороту 1917 р. у результаті жорстокої боротьби пролетаріату з експлуаторськими класами в суспільстві затверджується новий тип громадського порядку.

Період українського державотворення 1917-1921 рр. був дуже складним для нашої країни. Розповсюдженими стали вчинки, що порушували не лише безпеку держави, а й громадський спокій і порядок, для припинення яких потрібно було особливе напруження державних сил [12, 30-31].

У зв'язку з цим, КК УРСР 1922 р. було передбачено главу 8 “Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку й громадський порядок”. Водночас у ній фактично була відсутня система сучасних складів злочинів проти громадського порядку. Деякі види злочинів, які посягають на громадський порядок, передбачалися в розділі 2 “Про злочини проти порядку управління”, у главі 1 “Державні злочини” містилася відповідальність за масові заворушення (ст. 75, 77 КК УРСР); у розділі 5 Глави 5 “Інші посягання на особу і її гідність” передбачалася відповідальність за хуліганство (ст. 176 КК УРСР 1922 р.) [13, 290-291]

Специфічною рисою норм кримінального права епохи так званого військового комунізму була їх невизначеність. Так, аж до прийняття Кримінального кодексу УРСР 1922 р. термін “хуліганство” застосовувався одночасно для позначення трьох видів різних діянь: політичного (контрреволюційного) злочину, загальнокримінального злочину та дисциплінарного проступку.

Перші акти радянського кримінального законодавства у вигляді декретів, постанов та інструкцій мали чіткий класовий характер і ґрунтувалися на ідеї революційного насильства. Масові заворушення законодавець відніс до контрреволюційних злочинів, які каралися зі всією суворістю революційного часу.

У 1922 році з прийняттям першого Кримінального кодексу УРСР уперше було сформульовано такий склад злочину, як “масові безпорядки”. Ця норма містилася в II розділі “Про злочини проти порядку управління” главі I “Державні злочини”. Радянський законодавець, характеризуючи масові безпорядки, диференційовано

оцінював суспільну небезпечність озброєних і неозброєних їхніх учасників, організаторів та інших співучасників злочину [14, 26-27].

Масові заворушення належали до злочинів проти порядку управління, тобто до діянь, спрямованих на порушення правильного функціонування підпорядкованих органів управління або народного господарства, сполучених з опором або непокорю законам радянської влади, з перешкоджанням діяльності її органів і іншими діями, що викликають ослаблення сили й авторитету влади (ст. 74).

У статті 75 КК УРСР встановлювалася відповідальність за участь у масових заворушеннях всякого роду, як-то: погромах, руйнуванні шляхів і засобів сполучення, звільненні заарештованих, підпалах і т.п., якщо при цьому учасники беззладу були озброєні.

Згідно зі статтею 77 визнавалася кримінально караною участь у заворушеннях, не обтяжених злочинними діяннями, зазначеними в статті 75, але сполучених з явною непокорю законним вимогам влади або протидією виконанню останніми покладених на них законом обов'язків, або примушування їх до виконання явно незаконних вимог, навіть якщо непокоря виразилася лише у відмові припинити загрозливе для громадської безпеки скупчення. При цьому дії підбурювачів, керівників і організаторів каралися суворіше, ніж дії інших учасників.

В якості спеціальних складів були виділені діяння, пов'язані з підбурюванням до масових заворушень. Так, згідно зі статтею 83 КК УРСР агітація та пропаганда всякого роду, що закликає до вчинення злочинів, передбачених ст. 75-81, а одно в порушенні національної ворожнечі та ворожнечі, каралася позбавленням волі на строк не нижче одного року з суворою ізоляцією. Згідно зі ст. 84 КК УРСР 1922 р. визнавалося караним виготовлення, зберігання з метою розповсюдження й розповсюдження літературних творів, які закликають до скоєння злочинних діянь, передбачених ст. 75-81 КК УРСР.

У Кримінальному кодексі УРСР 1922 р. визначення хуліганства було дано в розділі про злочини проти життя, здоров'я, честі та гідності особи. Стаття 176 цього кодексу містила наступне формулювання: “Хуліганство, тобто пустотливі, безцільні, пов'язані з явним проявом неповаги до окремих громадян або суспільства в цілому дії” [15, 91].

У 1924 році було прийнято Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, положення яких стали підґрунтям нової редакції Кримінального кодексу УСРР 1927 року.

КК УРСР 1927 р. загалом зберіг такі ж підходи до класифікації Особливої частини, як і КК УРСР 1922 р. Дещо уточнено було назву глави 8 “Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку й порядок”. Низку норм, що передбачають відповідальність за такі злочини, було закріплено в главі 2 “Злочини проти порядку управління”: масові заворушення (ст. 56-16), хуліганство (ст. 70) [7, 21].

Аналіз норм КК УРСР 1927 р. показує, що законодавець стосовно складу масових заворушень усунув таку умову кримінальної відповідальності, як озброєність учасників, перестав виділяти дії підбурювачів і пособників, декриміналізував таку форму злочину, як звільнення заарештованих, проте ввів відповідальність за такі дії, що здійснюються при масових заворушеннях, як руйнування залізничних шляхів та інших засобів зв'язку, вбивства. Хуліганство визначалося як “пустотливі, пов'язані з явною неповагою до суспільства дії” і відносилося до “інших злочинів проти порядку управління”.

Період кінця 50-х початку 60-х років характеризується ускладненням криміногенної ситуації, зокрема у сфері охорони громадського порядку. Переважну більшість правопорушень у цій сфері вчиняли неповнолітні й молодь. Поширеними порушеннями громадського порядку були такі: з'явлення в громадських місцях у стані алкогольного сп'яніння, дрібне хуліганство, розпивання спиртних напоїв з порушенням громадського порядку, непокоря працівникам міліції, групова протиправна поведінка неповнолітніх осіб, які ніде не працювали й не навчалися та яких неодноразово було притягнуто до адміністративної й кримінальної відповідальності [16, 22-23]. Така ситуація, звичайно, викликала турботу держави й вироблення нових законодавчих підходів до проблем кримінально-правового захисту громадського порядку.

Підсумком процесу поступового пом'якшення репресивних інститутів кримінального права в Україні стало прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 року.

У КК УРСР 1960 р., як і в кодексах 1922 і 1927 рр., було виділено спеціальну главу 10 "Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку й здоров'я населення", яка містила ст. 206, що передбачала відповідальність за хуліганство. У розділі 2 "Інші державні злочини" глави 1 "Державні злочини" ст. 71 КК УРСР 1960 р. передбачалася відповідальність за масові заворушення, що формулювалися як організація масових заворушень, які супроводжувалися погромами, руйнуваннями, підпалами й іншими подібними діями, а також безпосереднє здійснення їх учасниками зазначених вище злочинів або чинення ними озброєного опору владі. За такі дії передбачалася відповідальність від двох до п'ятнадцяти років [17, 127-129].

Як бачимо, у новому кодексі відбулося помітне звуження кола протиправних діянь, які охоплювали поняття "масові безпорядки", і відмежування масових заворушень від суміжних складів злочинів (злісного хуліганства, посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів тощо).

У цьому кримінальному законі стаття, яка передбачає відповідальність за хуліганство, була поміщена в главу 10 "Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і здоров'я населення". Текст її був наступним: "Хуліганство, тобто умисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства, карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк, або штрафом до п'ятдесяти рублів, або громадським осудженням".

Залежно від тяжкості заподіяної шкоди охоронюваним державою суспільним відносинам законодавство УРСР того часу виділяло три види кримінально караного й один вид адміністративно караного хуліганства.

Наступна велика зміна норм про злочини проти громадського порядку пов'язана з прийняттям чинного Кримінального кодексу України у 2001 році.

Отже, протягом усієї історії розвитку вітчизняного

законодавства в ньому існували норми, що передбачали відповідальність за різні порушення громадського порядку. Без вивчення й аналізу історичного аспекту будь-якої проблематики неможливо зробити адекватні висновки щодо майбутнього розвитку та тенденції будь-якого явища, що передбачено різними соціальними законами й закономірностями соціального життя.

Література

1. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії методології. - Львів, 1992.
2. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина: Курс лекцій / За ред. М.Й. Коржанського. - К., 2001.
3. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. - К., 2005.
4. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. - СПб., 1885.
5. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями 1864 г. - СПб., 1864.
6. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. - СПб., 1904.
7. Кузнецов В.В. Злочини проти громадського порядку та моральності: [практ посіб.]. - К.: Вид. Поливода А.В., 2007. - 160 с.
8. Бугайский Я. Хулиганство как социально-патологическое явление. - М.-Л., 1927. - С. 9.
9. Даньшин И.Н. Ответственность за хулиганство по советскому уголовному праву. - Харьков, 1971. - С. 8.
10. Иванов В. Что такое хулиганство? - Оренбург, 1915. - С. 9, 10.
11. Отчет X общего собрания русской группы Международного союза криминалистов. - Петроград, 1916. - С. 133.
12. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період Українського державотворення (1917-1921 рр.): дис. ... канд. юрид. наук / Кісілюк Едуард Миколайович. - К., 2003. - 208 с.
13. Борьба с преступностью в Украинской ССР: в 2 т. / авт. очерка и сост. сб. проф. П.П. Михайленко; МООН УССР. - К.: Высш. шк., 1966. - Т. 1: 1917-1925. - 831 с.
14. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. - К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000. - Т. 1: 3 найдавніших часів до поч. XX ст. - 472 с. - Т. 2.: Лютий 1917-1996 рр. - 728 с.
15. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952 гг.). - М., 1953. - С. 91, 92.
16. Ключниченко А.П. Административная и общественная ответственность несовершеннолетних [учеб. пособие] / А.П. Ключниченко - К.: КВШ МВД СССР, 1980. - 88 с.
17. Борьба с преступностью в Украинской ССР: в 2 т. / авт. очерка и сост. сб. проф. П.П. Михайленко; МООН УССР. - К.: Высш. шк., 1967. - Т. 2: 1926-1967. - 952 с.

Черниш М.О.

Надійшла до редакції: 19.11.2013